

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

Факультет гуманітарних наук
Кафедра культурології

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь — бакалавр

на тему: **«КРИСТАЛІЗАЦІЯ КОНТРОЛЮ: ГЕНЕАЛОГІЯ МОДЕРНОЇ
ДЕРЖАВИ»**

Виконав: студент 4-го року навчання,
напряму підготовки
034 Культурологія
Іванцов Олександр

Науковий керівник: Брюховецька О. В,
Кандидат філософських наук
Старший викладач

Рецензент Рябчук А.
к.соціол. н., доцентка кафедри соціології НаУКМА

КИЇВ – 2021

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ ПОНЯТТЯ «STATE» ТА ЙОГО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ В ПЕРІОД РАННЬОГО МОДЕРНУ	11
1.1. Латинське слово «status» і його використання в політичному контексті	11
1.2. Італійське «lo stato» як перші проблиски модерного розуміння влади	14
1.3. Англійське поняття «state» або концептуалізація Левіафана	17
РОЗДІЛ II. КРИСТАЛІЗАЦІЯ КОНТРОЛЮ: ВЕБЕРІВСЬКА ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ	22
2.1. Поняття політичного союзу і його трансформації	22
2.2. Поняття держави	26
2.3. Поняття модерної держави	28
2.4. Неовеберіанська концептуалізація держави	31
РОЗДІЛ III. ГЕНЕАЛОГІЯ МОДЕРНОЇ ДЕРЖАВИ У ВИКЛАДІ ІСТОРИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ	34
3.1. Марксизм: держава як інструмент панівного класу	34
3.2. Воєнно-податкова теорія модерної державобудови	39
3.3. Теорія чотирьох джерел влади Майкла Манна	43
ВИСНОВКИ	47
БІБЛІОГРАФІЯ	50

ВСТУП

Актуальність нашої роботи є трирівневою. Кожний рівень відповідає проблемному питанню сучасних соціально-гуманітарних студій теорії та історії держави. Перший рівень пов'язаний із традицією політичної думки, інтелектуальна мотивація якої — це завдання концептуалізувати зразкову державну модель. Ми будемо називати цю традицію нормативною. Тут розвідка розгортається через серію оціночних або нормативних питань: якою (не) має бути держава? що державний апарат (не) має робити? Тексти цієї традиції носять рекомендаційний характер і пропонують читачу замислитися над належними умовами встановлення й додержання будь-якої політичної влади; над визначенням доцільних стосунків між державою і її громадянами; та над встановленням прийнятних меж державної компетенції. Нормативна теорія є парафією політичних філософів та державних ідеологів, двох груп, які частково накладаються одна на одну. До неї належать ідеї Макіавеллі, Гоббса, Пуфендорфа, Локка, Штейна, Монтеск'є та інших, а її дві концептуальні крайнощі — це апологетика держави та анархізм.

Натомість, інтелектуальна мотивація теорій, розглянутих у нашій роботі полягає в тому, щоб керуючись історичними фактами й емпірикою, окреслити те, якими держави були, якими вони є сьогодні і як вони історично сформувалися. Такий погляд на державу ми пропонуємо називати реалістичним. Його коріння тягнеться від напрацювань англійських утилітаристів через критичну теорію Карла Маркса до повноцінної розробки в соціології Макса Вебера. Реалістична традиція робить спробу концептуалізувати державу і її природу за межами філософсько-політичних ідеологічних схем і нормативних настанов. У її оптиці тексти та ідеї нормативної традиції є, імовірно, частиною самого процесу формування держав і його інтелектуальне відлуння, аніж науковий аналіз. Наскільки це можливо, реалізм намагається зайняти позицію відстороненого опису процесів організаційної

революції політичних спільнот та практик формування й утримання соціальної конфігурації, яку ми сьогодні звично називаємо державою. У відмежуванні реалістичної концептуалізації від нормативної оптики полягає *перший рівень актуальності* нашої роботи.

Друге важливе питання для соціально-гуманітарних штудій держави полягає в проблемному поєднанні її історичного й аналітичного розуміння. Чи варто приписувати драконівські вчинки політичних утворень минувшини тому, що ми сьогодні називаємо державою? Чи можемо ми мислити спадковість між полісами, імперіями, республіками, князівствами, феодами й нашою звичною соціальною організацією, яку ми знаємо як державу? Або ж ідеологію, що через мову проєктує цю форму на усю відому нам політичну історію людства, треба відкинути, а її місце має заступити метод, що демонструє більшу увагу до трансформації понять та тим історичним зсувам, що стоять за ними? *Другий рівень актуальності* нашої роботи полягає в тому, що ми робимо спробу висвітлити обидві сторони цієї проблеми й окреслити історично-соціологічні теорії формування модерної держави, що поривають із дихотомією номіналізму та есенціалізму.

Історія поняття держави в англійській мові, широко досліджена Квентіном Скіннером, прояснює генеалогію ранньомодерного словотворення й конструювання нового концепту безособової влади. На думку дослідника, державою може бути лише та соціальна організація, що носить таке ім'я, а таке ім'я з'явилося зовсім нещодавно. Відповідно, до появи цього імені феномену держави не було, а були інші форми політичної організації зі своїми назвами. Вебер проводить протилежну Скіннеру операцію. Його концепція держави — це, з одного боку, результат історико-емпіричного аналізу, що дистилує функціональну сутність держави з безлічі різноманітного матеріалу, а з іншого — евристичний інструмент для подальшого пізнання й дослідження гетерогенних явищ цієї історико-емпіричної реальності через новий концепт. Історико-соціологічні дослідження держави, окреслені в третьому розділі нашої роботи, оминають

скіннеровський номіналізм, але й не проєктують, як Вебер, сутність певного концепту на всю історію. У своїх працях вони вказують на контингентні соціальні процеси і практики, упродовж яких колись виникла й, певно, одного разу зникне модерна держава.

Третє питання є більшою мірою соціально-політичною перепону, з якою зустрічається дослідник чи дослідниця природи модерної держави: у повсякденному житті ми сприймаємо державу як природну екосистему нашого існування. Модерна держава успішно продукує та нав'язує концептуальні категорії, через які населення повинно її мислити. Така проєкція ідей та уявлень про себе через мову, ритуали, історію, розрізнення й тотожності є органічним елементом символічного панування держави. П'єр Бурдьє формулював цю перепону, як небезпеку мислити категоріями держави, вважаючи, що мислиш самотійно. Ми, наприклад, невимушено розрізняємо злочинців та пересічних громадян, сперечаємося про фіскальну політику, говоримо про населення і правову культуру, використовуємо звичну систему мір і ваг, колись створену державою для полегшення адміністрування. Це може бути дуже зручно й конвенційно в повсякденному житті, але для соціально-гуманітарного дослідження мислити як держава та мислити через державу є контрпродуктивним. Дослідниці чи досліднику потрібний ресурс дистанціювання. У цьому полягає *третій рівень актуальності* нашої роботи. Розглянуті тут праці у своїх розвідках імпліцитно наслідують потужний спосіб дистанціювання — метод критичної генеалогії Фрідріха Ніцше. Досліджуючи походження держави як у якості поняття, так і в якості інституту, Скіннер, Вебер, Андерсон, Тіллі, Манн і Бурдьє не конструюють лінійні історії пошуку шляхетних пращурів для звеличення сьогодення. Навпаки, генеалогія модерної держави в їхньому викладі починається з підозри про низькі, суперечливі першоджерела й чисельні серії фальсифікацій, що ведуть до сучасності. Унаочнюючи джерела й подальші трансформації політичного й державного панування, розвідки цих авторів дають простір для переозначення цінностей та

принаймні тимчасово звільняють їхнього читача від влади ідеологічних понять і образів.

Об'єкт дослідження — модерна держава.

Предмет дослідження — реалістична концептуалізація держави як процесу кристалізації контролю та критична генеалогія модерної держави як ідеї та як феномену.

Мета роботи — окреслити, як реалістична традиція концептуалізує державу, та, використовуючи цю оптику, прослідкувати ранньомодерні й модерні процеси державобудови в інтелектуальному, політичному, й економічному полях. Поставлена мета передбачає такі завдання дослідження:

1. Розглянути історію поняття держави в англійській мові, почавши з латинського слова *status* і двох випадків його використання в політичному контексті: *status regis* та *status regni* або *status reipublicae*.
2. Продемонструвати, у який спосіб автори італійського жанру *principum specula*, зокрема Нікколо Макіавеллі, запозичили і трансформували конотації латинського *status* для формування нового поняття *lo stato*, у якому проблискують перші відтінки модерного розуміння держави.
3. Окреслити, як упродовж ранньомодерного інтелектуального й політичного конфлікту республіканців і абсолютистів сформувалося модерне розуміння поняття *state* в якості безособової форми політичної влади.
4. Артикулювати, яку роль у цьому процесі відігравали праці Томаса Гоббса.
5. Дослідити зміст веберівської теорії держави, окресливши його поняття *союзу, політичного союзу, держави й модерної держави*.
6. Продемонструвати ідеально-типову модель трансформації *союз — політичний союз — держава — модерна держава*.
7. Окреслити розширене й уточнене поняття держави, сформульоване Річардом Лахманом, й окреслити ідею символічного панування держави П'єра Бурдьє.

8. Окреслити історично-соціологічні розвідки модерного державотворення. Розглянути марксистську теорію держави та продемонструвати, які джерела розвитку державної влади виділяють два представники цієї традиції — Іммануїл Валлерстайн та Джованні Аррігі.
9. Розглянути іншу гілку марксистської теорії представлену Перрі Андерсоном і його дослідженням витоків абсолютистської держави.
10. Окреслити воєнно-податкову теорію модерного державогенезу Чарльза Тіллі та теорію джерел соціальної влади Майкла Манна й гіпотезу модерної державобудови, що він пропонує.

*Ступінь наукової розробки теми є досить об'ємним і наша робота не презентує вичерпного огляду літератури, присвяченій темам етимології поняття держави в європейських мовах, веберівській теорії держави та формування й розвитку модерних держав. Скорше, ми робили спробу опрацювати певний зріз авторів, що на нашу думку відповідають трьом вищевказаним рівням актуальності. Тому тут ми обмежимося працями, на які ми спиралися в проведенні власної розвідки. Історія політичного використання поняття *state* в англійській мові всебічно досліджена Квентіном Скіннером в однойменній статті «The State», представленої у збірнику 1989 року «Політичні інновації та концептуальні зміни». На неї ми спираємося в першому розділі нашої роботи. Збірник статей «Поняття держави в чотирьох мовах» (2002) за редакцією Олега Харкордіна, окрім розвідки Скіннера, пропонує також статті, присвячені історії понять *état*, *valtio* й *государство*.*

Андреас Антер у своїй монографії «Теорія модерної держави Макса Вебера» (2014) не тільки надає ретельний виклад веберівської політичної соціології, а й розташовує концепти класика в ідейному й культурному контексті його часу, прослідковуючи наукові референси, листування, товаришування та інші джерела інтелектуального натхнення Вебера. У своїй розвідці для другого розділу ми зверталися до таких класичних текстів Вебера, як «Політика як покликання і

професія» (ориг. 1918; перекл. 1990) та шостої глави «Політичні спільноти» другого тому *magnum opus* Вебера «Господарство й суспільство» (ориг. 1921-22; перекл. 2017).

Широкий огляд концептуалізації держави в марксистській традиції представлений у праці Боба Джессопа «Капіталістична держава: марксистські теорії й методи» (1982). Автор переважно окреслює післявоєнні європейські марксистські розвідки, але в першому розділі також оглядає класичний доробок Маркса й Енгельса, присвячений дослідженню цього поля. У працях Іммануїла Валлерстайна та Джованні Аррігі ми знаходимо марксистський світо-системний погляд на питання державної генеалогії. У третьому та п'ятому розділах першого тому «Світ-системи модерну» (ориг. 1974; перекл. 2015) Валлерстайн прослідковує процеси формування сталих державних апаратів, визначаючи їх, одночасно і як наслідок, і як необхідну умову, економічної експансії «довгого 16 століття». Подібну думку Аррігі артикулює у вступі та першому розділі своєї роботи «Довге двадцяте століття: гроші, влада й витoki нашого часу» (ориг. 1994; перекл. 2006). У роботі «Родовід абсолютистської держави» (ориг. 1974; перекл. 2010) Перрі Андерсон окреслює марксистський погляд на умови виникнення абсолютистських монархій унаслідок кризи феодалізму як спроби захисту політ-економічних позицій аристократії, що ненавмисне сприяли розквіту нового буржуазного класу.

Воєнно-податкова теорія державотворення Чарльза Тіллі в той чи інший спосіб представлена в багатьох його текстах. На нашу думку, взаємозв'язок силового примусу й капіталу найповніше викладений у роботі Тіллі «Примус, капітал та європейські держави. 990–1992 рр.» (ориг. 1992; перекл. 2009). Теорія чотирьох джерел соціальної влади викладена в першому розділі першого тому «Джерел соціальної влади» (ориг. 1986; перекл. 2018) Майкла Манна. У тому ж томі в тринадцятому й чотирнадцятому розділах Манн окреслює історію модерного державотворення крізь призму своєї теорії.

Основні *методи* дослідження відповідають трьом вищевказаним рівням актуальності. По-перше, ми розглядаємо державу і її формування крізь призму реалістичної традиції її аналізу. Керуючись історичними фактами та емпірикою, ми даємо відповідь на питання, якими держави були і як вони формувалися, а не намагаємося спекулювати у визначенні того, якими вони мають бути і як мали формуватися. По-друге, у своєму аналізі ми поєднуємо історичне й аналітичне розуміння держави. Ми пропонуємо концепт, що дистилує функціональну сутність держави з безлічі історичного матеріалу, що може слугувати евристичним інструментом для подальшого пізнання й дослідження. З іншого боку, ми розглядаємо державу історично як серію контингентних соціальних процесів і практик, упродовж яких колись виникла й, певно, колись зникне модерна держава. По-третє, ми використовуємо метод критичної генеалогії Фрідріха Ніцше, розвинутий та розширений Мішелем Фуко. Він потрібен нам, аби дистанціюватися від мислення держави і її історії через ті мисленнєві категорії, що вона нав'язує. Генеалогія мотивується підозрою знайти низькі й суперечливі джерела сучасності, а не бажанням змалювати заспокійливу картину лінійного шляхетного розвитку.

Наукова новизна нашої роботи полягає в тому, що ми робимо спробу виявити й окреслити певну тенденцію в соціально-гуманітарних студіях держави, яка концептуалізує останню реалістично, тобто окреслюючи якою держава є в дійсності, а не нормативно, тобто пропонуючи рекомендації щодо того, якою вона має бути. Політичний реалізм — це напрям у теорії міжнародних відносин, що розуміє панування та боротьбу за владу, як дві постійні та сутнісні риси суспільних стосунків. У межах цієї традиції політика є процесом організації фізичного примусу і створення умов для досягнення переваги над конкурентами в боротьбі за владу. Автори, представлені в нашій розвідці, роблять спробу подивитися на державу та її генеалогію крізь реалістичну оптику, розуміючи формування модерного владного апарату як процес боротьби за владу в інтелектуальному, політичному й економічному вимірах. На відміну від реалістів-міжнародників, Скіннер, Вебер,

Андерсон, Тіллі, Манн і Бурдьє не зводять усі суспільні стосунки до панування та боротьби, проте вони визнають їхню ключову роль у формуванні та функціонуванні модерного державного апарату. Артикуючи різні джерела і трансформації державного панування, їхні дослідження дистанціюються від ідеологічних приписів щодо природи держави, вказуючи на її контингентну й насильницьку історію.

Структура роботи складається зі вступу, трьох розділів, десяти підрозділів, висновків і бібліографії. Розділи поділені й розташовані у відповідній послідовності до викладених нами завдань: перший розділ розкриває перше завдання тощо.

РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ ПОНЯТТЯ «STATE» ТА ЙОГО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ В ПЕРІОД РАННЬОГО МОДЕРНУ

1.1. Латинське слово «*status*» і його використання в політичному контексті

Розглядаючи справу про непристойність, член Верховного суду США Поттер Стюарт мав вирішити, що вважати за порнографію, а що — ні. Визнавши, що він не здатен надати чітке означення поняття, він, проте, наполягав, що впізнає порнографію, коли її побачить¹. Фраза, якою він висловив свою думку — «I know it when I see it» — стала крилатим виразом і, напевно, найкраще передає наше побутове розуміння держави. Ми навряд будемо здатні надати об'ємну та вичерпну дефініцію цього поняття, проте нарахування пенсії чи стипендії, сплату штрафу, оформлення паспорту й перетин кордону ми імовірно окреслимо як той чи інший спосіб взаємодії з державою. Так само для нас не буде проблемою зрозуміти вислови на кшталт «в держави не вистачає грошей на пенсію» або «така-то держава не підтримала резолюцію Генасамблеї ООН». Хоча в цих висловах, якщо їх конкретизувати, йде мова про різні речі (перший повідомляє про державний бюджет, а другий — про конкретного державного службовця, що проголосував проти), але це не зупиняє нас узагальнювати їх під словом «держава» і приписувати останній певну цілісну агентність.

Зрештою, Великий тлумачний словник сучасної української мови пропонує таке визначення: «апарат політичної влади в суспільстві»², що загалом охоплює наше повсякденне використання слова «держава» на позначення відособленої організації, якій доручено здійснення цивільної влади через певну структуру посад

¹ Christopher Pierson, *The Modern State* (Abingdon: Routledge, 2004), 4.

² «Що Таке Держава - Великий Тлумачний Словник (ВТС) Сучасної Української Мови - Словники - Словопедія,» accessed May 29, 2021, <http://slovopedia.org.ua/93/53396/859224.html>.

і повноважень. Одначе, історично таке розуміння є результатом концептуальної та соціально-політичної інновації, і його формування та вкорінення відбувалося в процесі контингентної фізичної та інтелектуальної боротьби різних агентів: індивідів, традицій, груп і організацій. У першому розділі ми розглянемо інтелектуальний вимір цієї нещодавньої боротьби, звернувшись до викладеної Квентіном Скіннером (*Quentin Skinner*) історії поняття держави в англійській мові.

Англійське слово *state* походить від латинського *status*, яке зі свого боку походить від дієслова *stare*, стояти. Слово *status* застосовувалося на позначення чогось встановленого, закріпленого, визнаного усталеним, фіксованим, постійним і стабільним. Також цим словом називали умови, ознаки й характер цієї стабільності чи усталеності. Англійське *state* успадкувало ці конотації³. До 14 століття *status* рідко де вживалося в політичному контексті, хоча були й такі випадки. Скіннер вказує на два з них. Обидва належать до Кодексу Юстиніана, який був багатим джерелом понять і категорій для середньовічної юриспруденції. Він містить два важливі прецедентні вислови зі словом *status*, які заклали перші підвалини в наше розуміння поняття *state*.

Перший вислів — це *status regis*, що позначав «стан величі, вищості, шляхетності та величавості (*stateliness*)»⁴. Його ми зустрічаємо в першому розділі кодексу «*De statu hominum*», який — як можна здогадатися з назви — присвячений питанню *de personarum statu*, статусу або стану різних персон. Що це за статус? У середньовічному світогляді кожна людина має власне місце в структурі всесвіту згідно зі своїм походженням та, відповідно, покликанням. Сьогодні ми би це назвали суспільним станом, але в кодексі спадкова належність до певної суспільної групи й відповідна їй модель поведінки виражається словом *status*. Згідно з цим покликання короля і його рольова поведінка теж були пов'язані з певним статусом,

³ Andrew Vincent, *Theories of the State* (Oxford, UK: Basil Blackwell, 1987), 16.

⁴ Quentin Skinner, "The State," in *Political Innovation and Conceptual Change*, ed. Terence Ball, James Farr, and Russell L. Hanson, *Ideas in Context* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 92.

який називали *status regis, estate royal* чи *estat du roi*⁵. Окрім характерних державцю обов'язків та етосу, *status* охоплював також і символічні парадні атрибути, властиві високопосадовцю⁶. Така увага до особистості державця та інсигній є наслідком того, що верховна влада середньовіччя базується на харизмі: лише персону, якій властива шляхетність і велич монарха; персону, що успадкувала або виховала в собі королівську тілесну зверхність і вищість; фізична присутність якої викликає страх і побожність; лише така персону може претендувати на володіння *status regis*. Цей вислів фіксує, що «фізична присутність величі сама собою служить контролюючою силою»⁷.

Другий середньовічний вислів, що передував сучасному поняттю *state*, — це *status regni* або *status reipublicae*⁸. Він використовувався для позначення становища й положення королівства чи республіки або для позначення ситуації, у якій вони перебувають. Його ми зустрічаємо в кодексі в тому місці, де проводиться розрізнення між двома типами права — приватним і публічним. Останній тип — «це те, що стосується *status rei Romanae*»⁹. У цьому вислові комплекс значень слова *status* охоплює положення і стан підконтрольної території, факт наявності чи відсутності стабільності, а також речі й дії, що сприяють здобуттю усталеності. Назва сучасного щорічного послання президента США конгресу *The State of the Union Address* приблизно передає цей комплекс значень.

Хоча аналітично ми маємо справу з двома різними категоріями, де *status regis* позначає особливе положення державця всередині свого домену, а *status reipublicae* — положення й ситуацію самого домену, протягом історії й у використанні висловів у текстах ці два положення були тісно взаємопов'язані, адже статус правителя

⁵ Ibid. P. 91.

⁶ Vincent, *Theories of the State*, 17–18.

⁷ Skinner, “The State,” 92.

⁸ Vincent, *Theories of the State*, 16; Skinner, “The State,” 92.

⁹ Цит. за Skinner, “The State,” 92–93.

завжди залежав від його здатності здобути й утримати добробут і благоденство для свого домену¹⁰. Як ми бачимо, обидва вислови зовсім не передають модерного уявлення про державу як про порівняно автономний апарат управління чи специфічну форму суспільної організації, що нетотожна ні персоні правителя, ні сукупності тих, кими правлять. Можна помітити легкі зрушення сенсу в цьому напрямі в книгах із настановами для магістратів італійських міст-республік 13–16 століть. Інтелектуальне й політичне наслідування римським республіканським традиціям, а також торговельна експансія, дозволили мислити сукупність жителів міст-республік у якості домінуючого політичного тіла й не зводити останнє до персоні правителя. Повчальні тексти, звернені до подеста, та політичні трактати італійських гуманістів вказують, що головний інтерес керівників і членів республіки — це *status civitatum*, тобто положення міста як незалежної політичної одиниці. У цей же час формулюються й уявлення про оптимальний та бажаний стан добробуту і благоденства міста, сформульований висловами *bonus status* й *optimus status reipublicae*. Там само ми знайдемо й інструкції щодо його досягнення: всезагальний добробут, благо і згода будуть міцніти і квітнути, якщо подеста у своєму управлінні забудуть про власні інтереси та керуватимуться диктатами правосуддя й суспільної користі. Скіннер наголошує на тому, що республіканські конотації пов'язані зі словом *status* не були новими італійськими концептуальними винаходами, а є результатом відродження інтересу до греко-римської спадщини¹¹.

1.2. Італійське «*lo stato*» як перші проблиски модерного розуміння влади

Традиційна історіографія представлена, наприклад, Фрідріхом Майнеке (*Friedrich Meinecke*) та Ернстом Кассіером (*Ernst Cassirer*) засадничу роль у модерному

¹⁰ Ibid. P. 93.

¹¹ Ibid. P. 93–95.

розумінні поняття *state* відводить текстам Нікколо Макіавеллі (*Niccolò Machiavelli*). Саме він першим розширив конотації італійського аналогу латинського *status* — *lo stato* — використовуючи це поняття для опису публічного апарату влади, відділеного від правителя та його підлеглих, і концептуалізуючи такий апарат у якості центрального ресурсу для інституціоналізації влади. На думку Кассірера, істинною причиною захоплення Макіавеллі особистістю Чезаре Борджіа є нова структура правління, яку побудував останній, а не його персональні риси¹².

Скіннер схильний вважати твердження про те, що *lo stato* у Макіавеллі позначає автономний управлінський апарат, сильним перебільшенням¹³. Він пропонує більш нюансовану розвідку використання цього поняття в головному творі гуманіста й інших текстах подібного жанру. Книжки *principum specula*, дзеркала принципів, що походять від вищезгаданих повчальних текстів, популяризували політичний контекст використання поняття *status*, адже через великий попит перекладалися на італійську мову з латини. «Державець» Макіавеллі є, напевно, найвідомішим прикладом цього канону. На запропоноване Макіавеллі питання — у який спосіб державець може *mantenere lo stato* — дзеркала принципів відгукуються трьома типами рекомендацій. Перший тип пропонує такі заходи: щоби не втратити свого пануючого положення та зберегти і примножити добробут власного домену, принц не має змінювати характерні риси свого правління, або інакше — свій режим панування. Саме цим значенням поняття *lo stato* відкривається «Il principe»: «Всі правління [*stati*], усі верховодства, які володіли або володіють владою над людьми, були й суть є або республіки, або одноосібні правління принця [*principati*]»¹⁴. Другий тип рекомендацій — це поради за будь-яку ціну зберегти територіальний розмір підконтрольної політичної одиниці. Стабільне панування залежить від усталених кордонів, яким ще дозволено рухатися назовні,

¹² Vincent, *Theories of the State*, 18.

¹³ Skinner, “The State,” 102–3.

¹⁴ Цит. за Ibid. P. 99.

але у жодному разі — всередину. Використання *lo stato* для цієї поради закріпило за словом значення території чи області, якою управляє державець¹⁵.

Третій тип порад є по-справжньому інноваційним. Ренесансні автори вказують, що для утримання режиму панування і збереження цілісності підконтрольних територій принцю необхідно контролювати структури правління й засоби примусу, за допомогою яких організується й підтримується лад у політичних спільнотах. Так Веспасіано да Бістіччі (*Vespasiano da Bisticci*) у життєписі Козімо Медичі говорить про «“тих, хто посідає владні позиції всередині *stati*”», а також хвалить Козімо за визнання труднощів у процесі утримання влади в *uno stato*, коли тому довелося зіткнутися з опозицією впливових громадян»¹⁶. Макіавеллі відрізняється від інших гуманістів, які висловлювалися щодо цієї поради, тим, що в «*Il principe*» він дотримується послідовності в розрізненні структур *lo stato* і його керівників. Ба більше, він мислить *lo stato* в якості агента дії і приписує кожному *stato* власні основи, закони і традиції. На відміну від інших авторів, Макіавеллі, на думку Скіннера, проблематизує не тільки *status regis* правителя, а виходить на новий рівень абстракції, розглядаючи *dello stato*, мистецтво управління державою, та *cose di stato*, державні справи¹⁷.

Отже, Скіннер наче притримується традиціоналістського погляду, адже він також приписує концептуальну інновацію в модерному розумінні поняття *state* Макіавеллі. А втім, він наводить певні застереження щодо такої теорії. Наприклад, у третьому типі порад і пов'язаному з ним розумінні *lo stato* артикулюється значення апарату управління, але рідко коли проводиться операція розрізнення статусу цього апарату і статусу правителя¹⁸. Часто автори *principum specula* пишуть про *lo stato* в якості *il suo stato*, тобто «його *stato*», у такий спосіб закріплюючи

¹⁵ Ibid. P. 100.

¹⁶ Ibid. P. 101.

¹⁷ Ibid. P. 102.

¹⁸ Ibid. P. 102–3.

конотації особистого статусу владного апарату правителя. Тут Макіавеллі не є винятком, адже пишучи про *lo stato*, він регулярно наголошує на тому, що апарат управління має утримуватися державцем, підкреслюючи особистісні джерела контролю над ним¹⁹. Ці амбівалентні випадки використання поняття й тяжіння старих конотацій над новими, а також те, що гуманісти самі не завжди усвідомлювали новативність своїх ідей про автономні структури правління й засоби примусу, не завадили зчитати свіжі сенси їхнім пізнішим послідовникам та сучасним дослідникам²⁰.

1.3. Англійське поняття «state» або концептуалізація Левіафана

Розвиток двох протилежних течій політичної думки 16 і 17 століть — республіканізму й абсолютизму — сформував сьгоднішнє розуміння *etat*, *Staat* або *state* як автономної одиниці з власним життям, віддаленим від персони правителя з одного боку, і від сукупності підданих та території, що вони населяють, з іншого. Республіканська традиція європейської думки окреслювала перший аспект цього розуміння: правитель і правління — це не тотожні поняття. Аргументація розгортається в такий спосіб. Для збереження своєї свободи республіканське місто в ролі його громадян має змусити своїх магістратів та правителів дотримуватися твердих правил правління, окреслених законом²¹. Закон має встановити право громадянської автономії, за якою міська спільнота буде здатна утримувати «верховну владу, надаючи своїм правителям чи магістрам статус ... виборних урядових осіб»²². Проте, ідея необхідності законів, які б слугували гарантією незалежності влади спільноти від влади правителя, могла формулюватися

¹⁹ Ibid. P. 103.

²⁰ Ibid. P. 104–5.

²¹ Ibid. P. 104–7.

²² Ibid. P. 105.

італійськими республіканцями в традиційних термінах без введення нового поняття *status*²³. Саме тому «хоча Контаріні має чітке уявлення про апарат управління як про набір інститутів, що є незалежним від тих, хто ними керує, він ніколи не використовує термін *status*, щоб окреслити ці інститути, але завжди воліє говорити про їхню владу як втілену в самій *respublica*»²⁴.

Перекладач англійською «*De republica Venetorum*» Контаріні, Льюїс Льюкенор (*Lewes Lewknor*), так само передавав ідею про те, що влада венеційського апарату управління належить саме *civitas* і *respublica*, англійським словом *commonwealth*, а не *state*. Останнє використовується в перекладі для позначення республіки в нечисельних специфічних випадках у контексті розмов про відношення до неї громадян²⁵.

Абсолютистська думка 16–17 століть також зробила свій внесок у наше розуміння поняття держави, артикулювавши відділення фігури правителя від сукупності підданих, і тут поняття *state* було затребуване, аби схопити цю різницю. Оскаржуючи теорії суспільного договору, у яких державець розглядається в якості особи, що на певний період здобула право діяти від імені волі народу і яка через це могла бути відкликаною за певних умов, абсолютисти намагалися окреслити необхідність суверенної влади, яка була наділена невідчужуваними повноваженнями. Згідно з цією традицією політичної думки, повноваження уряду первісно залежать від волі громадян, але, один раз закріпленні за правителем, вони належать йому як суверену й не можуть бути повернуті народу. Поняття *respublica* та його англійські чи французькі аналоги не схоплювали цієї ідеї²⁶, на що скаржився Волтер Релі (*Walter Raleigh*) вказуючи, що термін *commonwealth* неправильно позначає джерело суверенітету влади, адже слово стало «загарбаним прізвиськом»

²³ Ibid. P. 109.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid. P. 111–12.

²⁶ Ibid. P. 116–21.

для означення «урядування натовпу»²⁷. Як вказує Скіннер, «вживати його означало ризикувати викликати асоціації з однією з теорій верховної влади народу, які вони [абсолютисти] з особливим завзяттям спростовували»²⁸.

Приблизно в цей історичний період 16–17 століття теоретики абсолютистської традиції починають намацувати концептуальне вирішення цієї проблеми. Замість використання слів *city*, *respublica* й *commonwealth* з їхніми конотаціями спільності і громадськості, мислителі вводять новий термін — *state*. Його використання обов'язково супроводжується коментарями про те, що новий термін покликаний виражати ідею безособової форми політичної влади, що нетотожна як правителю, так і підданам²⁹. На думку Скіннера, саме Томас Гоббс (*Thomas Hobbes*) найбільш впевнено окреслив нове розуміння *state*³⁰. У своїх ранніх трактатах Гоббс зустрівся із суперечністю, на яку скаржився Релі, використовуючи слово *city*, англійський еквівалент латинського слова *civitas*: «Тому ми можемо визначити *city* як одну особу, воля якої, за угодою великої кількості людей, має сприйматися як воля їх усіх»³¹. Використання такого поняття було настільки незручним і нехарактерним для тодішнього слововжитку, що пізніше він надав перевагу іншому терміну: «той величний Левіафан, якого називають *Commonwealth* або *State* (латиною *Civitas*)»³². У «Левіафані» верховна влада зосереджена в новому штучно утвореному організмі, що стає незалежним як від тіл тих індивідів, що надали йому вищий авторитет, так і від тіла правителя. У такий спосіб Гоббс відділив державний апарат, або абстрактно зрозумілий «осідок влади»³³, від народу й короля. Слово *state* підходило для цієї мети, адже не мало конотацій народного

²⁷ Цит. за Ibid. P. 119.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid. P. 121.

³¹ Ibid. P. 119.

³² Ibid. P. 121.

³³ Томас Гоббс, *Левіафан* (Київ: Дух і Літера, 2000), 67.

управління, які мало слово *commonwealth*, і не відсилало до режиму особистого правління, як це було у випадку зі словом *sovereignty*, що означало панування феодалного лорда. Отже, Скіннер пише, що «ідея ототожнити верховну політичну владу з владою держави (*state*) за походженням була результатом однієї конкретної політичної теорії ... одночасно абсолютистської та світської за своєю ідеологічною орієнтацією. А ця теорія, зі свого боку, була продуктом найранішнього великого контрреволюційного руху в європейській модерній історії — реакції на ідеології верховної влади народу, що розвинулися під час французьких релігійних війн, і згодом під час англійської революції 17 століття»³⁴.

Закінчуючи перший розділ, ми спробуємо окреслити штучну узагальнюючу лінійну картину ранньомодерного розвитку поняття *state*. Це слово увібрало в себе конотації латинського *status* та його італійського аналогу *lo stato*, які позначали недиференційовану цілість особистого статусу державця, *status regis*, і політ-економічного положення його домену, *status reipublicae*. Республіканська політична думка розрізнила ці два аспекти: *lo stato* в сенсі *status regis* розумілося як покликання або посада правителя; а *lo stato* в сенсі *status reipublicae* аристоклювали як оптимальний лад республіки, що забезпечувався насамперед її законами, а не особистою величчю правителя. Пізніше абсолютистська реакція розітнула саме поняття *respublica* або *res publica* (що ще перекладають як «спільна справа», «спільна річ» чи «справа громади») на дві частини: *res gubernans*, що можна перекласти як «річ, що править», «справа управління», тобто апарат контролю; й *publica*³⁵. Для вираження антитези державного апарату управління й народу абсолютистська думка використала слово *state*. Так з'явилася тріада *rex* (король) — *res gubernans* — *publica*³⁶, відгомін якої ми помічаємо в класичному тексті Макса

³⁴ Skinner, "The State," 121–22.

³⁵ Олег Хархордин, ed., *Понятие Государства в Четырех Языках: Сборник Статей* (Москва: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2002), 190.

³⁶ Там само. С. 190.

Вебера «Політика як покликання і професія» в тому місці, де він окреслює своє розуміння внутрішньої структури модерної держави³⁷.

³⁷ Див. підрозділ 2.3 нашої роботи. Макс Вебер, «Политика Как Призвание и Профессия,» in *Избранные Произведения* (Москва: Прогресс, 1990), 648–49.

РОЗДІЛ II. КРИСТАЛІЗАЦІЯ КОНТРОЛЮ: ВЕБЕРІВСЬКА ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ

2.1. Поняття політичного союзу і його трансформації

Оскільки тривале існування держави супроводжується надійно вкоріненою міфологією, яка приховує її справжнє походження, найбільш далекосяжні та гострі гіпотези щодо природи держави висловлювалися в періоди її занепаду. Під час краху Римської імперії, через декілька років після плундрування вестготами Риму в 410 році нашої ери, Аврелій Августин пише загальновідомі сьогодні рядки: «Отже, за відсутності справедливості, що таке держави, як не великі розбійницькі зграї; оскільки й самі розбійницькі зграї є не що інше, як держави в мініатюрі. І вони також є товариствами людей, управляються владою начальника, пов'язані обопільною угодою та ділять здобич за добровільно встановленим законом. Коли подібна зграя втрачених людей зростає до таких розмірів, що захоплює території, засновує осіле житло, завойовує міста, підпорядковує своїй владі народи, тоді вона відкрито набуває назву держави, яку вже цілком привласнює їй не вгамована жадоба, а набута безкарність»³⁸.

У латинському оригіналі, звісно, не використовується поняття «держави», а є *regnum* — королівство, домен правителя і його власність. Проте в цьому розділі ми звернемося не до етимології. Ми поговоримо про розуміння сутності та походження держави і її влади, які так вдало окреслив Августин. Напевно, найвпливовішим його прибічником (свідомим чи ні) був Макс Вебер (*Max Weber*), що сформулював цілісну й послідовну концептуалізацію держави в річищі Августина. Вебер розрізняє «державу» й «політичний союз» та надає концептуальний опис їхньої

³⁸ Цит. за Вадим Волков, *Государство, Или Цена Порядка* (СПб: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2018), 8.

генези, рухаючись від простіших термінів до складніших. Модель розвитку *союз* — *політичний союз* — *державна* — *модерна держава*, як і окремі його елементи, має концептуально-аналітичний характер, або, висловлюючись мовою Вебера, вони є ідеально-типовими концептами, і їхній стосунок до історії залишається умисно невизначеним³⁹.

У своєму дослідженні Вебер пропонує віддалитися від понять, що позначають конкретні історичні форми політичних утворень, для того, щоби сформулювати аналітичний термін, який би схоплював генетичне ядро кожного такого утворення. Цей термін — «*політичний союз*» або «*політична спільнота*». Що таке союз? Союз, за Вебером, це соціальна група, що відповідає двом умовам. По-перше, вона демонструє певний передбачуваний лад, адже її члени дотримуються якогось набору правил. По-друге, у групі є призначений агент або сукупність агентів, завдання яких пильнувати ладу, тобто слідкувати за дотриманням правил групи⁴⁰. Що робить союз політичним? Вебер наводить для цього «концептуальний мінімум — насильницьке встановлення організованого панування над територією й індивідами, що її заселяють»⁴¹. Тобто ми можемо говорити, що союз стає політичним тоді, коли в соціальній групі виокремлюється індивід або їхня сукупність, що володіють засобами застосування фізичної сили задля управління іншими членами групи й утримання передбачуваного ладу і правил на певній території. Виходячи з такої оптики, поліси, республіки, імперії, князівства, царства, домени, халіфати, емірати й федерації є історичними формами політичних союзів. «Держава» є лише одним із цих імен, проте воно сьогодні має статус родового поняття. Як ми побачимо далі, (модерна) держава — це зовсім нещодавня, але найрозповсюдженіша форма політичного союзу, що була побудована в результаті

³⁹ Макс Вебер, *Соціологія. Загальноісторичні Аналізи. Політика* (Київ: Основи, 1998), 249.

⁴⁰ Макс Вебер, *Хозяйство и Общество: Очерки Понимающей Социологии. Т. II. Общности*, vol. 2 (Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2017), 374–75.

⁴¹ Там само. С. 273.

трансформації попередніх форм таких союзів. Ідеально-типовий концептуальний словник Вебера, що не описує конкретні емпіричні утворення, а надає соціологічне узагальнення, дозволяє аналізуючи державу уникати ідеологічних конотацій та нормативних настанов настільки, наскільки це можливо.

Як діє політичний союз? У веберівському словнику концепт соціальної дії є ключовим, адже саме вона ідентифікує специфіку соціальної спільноти чи союзу⁴². Характерний для політичного союзу спосіб дії — це застосування фізичної сили для організованого панування. Другий компонент (організоване панування) не менш важливий за перший, адже не будь-яке насильство є політичним за своєю суттю: озброєна група бандитів погрожує, калічить і вбиває заради миттєвого економічного зиску й без мети встановити новий лад. Господарська спільнота, що ситуативно застосовує зброю, також не діє політично⁴³. Застосування фізичної сили є політичним за двох умов. По-перше, воно має слугувати меті встановлення ладу, тобто контролю над правилами життя певної спільноти на певній території. По-друге, практика насильства є регулярною і професійною справою однієї групи агентів всередині спільноти⁴⁴.

Як формується й розвивається політичний союз? Проводячи широкі історично-антропологічні узагальнення, Вебер пише, що політичний союз формується з колективу воїнів-грабіжників, які організуються за принципом братерства чоловіків, що володіють зброєю та в змозі чинити опір іншим таким колективам. Заявляючи про особливе походження, статус і право на насилля, така спільнота протиставляє себе жінкам і чоловікам не-членам спільноти. Колектив воїнів живе за рахунок військового грабунку і примусової експлуатації не-членів колективу та перебуває під моральною забороною на фізичну працю й торгівлю. На

⁴² Там само. С. 373–74.

⁴³ Там само. С. 273.

⁴⁴ Там само.

цьому етапі розвитку політичні союзи існують у стані постійного взаємограбунку й безконтрольного насилля⁴⁵.

Наступний етап характеризується появою територіальних монополій з обмеженим застосуванням насильства та поступовим набуттям ними статусу легітимності. Тут на основі вищевказаного політичного союзу утворюється розширений апарат примусу — який вже можна вважати державою — здатний забезпечити підкорення нових територій та населення. Політичні союзи наслідують організаційні новації один одного, а їхні стосунки приймають форми військових конфліктів чи тактичних союзів, що результують в завоювання і втрати територій та встановлення кордонів. Для довготривалого і вдалого утримання територіального панування політичний союз має не тільки захищати свої кордони, а і придушувати окремі приватні випадки застосування сили всередині них. І хоча головний інтерес тут — це не допустити внутрішні конкурентні групи до володіння засобами примусу, таке положення змушує контролюючих агентів грати роль гарантів суспільного миру. У такий спосіб апарату примусу приписуються певні публічні функції, які він зобов'язується виконувати⁴⁶. Про цю трансформацію пише Вебер: «Якщо в ранній період союз реагував на поведінку, яка прямо вважалася злочинною, тільки під тиском релігійних чи військових інтересів, то тепер переслідування більш широкого кола злочинів проти особи та майна було поставлено під гарантію політичного апарату примусу. У такий спосіб політична спільнота монополізує легітимне застосування насильства своїм апаратом примусу й поступово перетворюється на установу, що охороняє право»⁴⁷.

Трансформація політичного союзу, коли до його ролі апарату примусу додається роль інституту захисту широкого кола громадянських прав членів союзу, є модерним етапом розвитку політичних спільнот. Тут доречно говорити про

⁴⁵ Там само. С. 276–78.

⁴⁶ Там само. С. 279–80.

⁴⁷ Там само. С. 279.

поняття модерної держави, для чого спочатку варто окреслити, як Вебер взагалі концептуалізує державу та її утворення.

2.2. Поняття держави

Вадим Волков вказує на те, що окреслюючи свою концептуалізацію держави Вебер надихався соціологічним бестселером першої чверті 20-го століття «Держава: її історія й розвиток із погляду соціології» Франца Оппенгеймера (*Franz Oppenheimer*). У своїй роботі автор дає таке визначення держави: «[Держава] повною мірою на стадії генези й, по суті, майже повністю на перших стадіях свого існування є соціальний інститут, який силою насаджується групою переможців на групу переможених із єдиною метою утримання панування переможців над переможеними й захисту від повстання всередині та нападу ззовні. Телеологічно, таке панування не має жодної іншої мети, крім економічної експлуатації переможених із боку переможців. Немає жодної відомої історії примітивної держави, що з'явилася б у якийсь інший спосіб»⁴⁸.

У вищеокресленій веберівській трансформації політичного союзу вплив визначення Оппенгеймера помітний неозброєним оком. Хоча Вебер, на відміну від свого колеги, вважає, що поняття держави коректно застосовувати лише на певному етапі цього розвитку. Держава формується як відповідь на потребу легітимації двох важливих управлінських досягнень: монополізації насилля в межах певної території та раціоналізації правил його застосування, тобто створення правового ладу⁴⁹. Згідно з веберівською оптикою, формування модерної держави не є планомірною реалізацією політичної ідеї чи усвідомленим втіленням у життя окресленої кимось

⁴⁸ Цит. за Волков, *Государство, Или Цена Порядка*, 51–52.

⁴⁹ Вебер, *Хозяйство и Общество: Очерки Понимающей Социологии. Т. II. Общности*, 2:279–80.

мети. Імовірно, вона утворюється внаслідок серії організаційних новацій, введених заради вирішення ситуативних задач у процесі безперервної боротьби політичних союзів, яка не обмежується наявними чи відсутніми територіальними домовленостями. Ім'я «держава» стало родовим поняттям для позначення найуспішніших модерних політичних союзів, що не тільки зберегли життєздатність у безкінечній війні всіх проти всіх, а й екстраполювали свою ідентичність на попередників минулщини. Звичні нам організаційні інститути панування держав — як-от, правові режими, управлінські й фіскальні апарати, ідеології та силові структури — історично виникали як ситуативні механізми виживання в конкурентній боротьбі. Будучи експериментами, призначення яких рідко збігалося із сучасним, вони несли непрогнозовані наслідки навіть для своїх організаторів⁵⁰. Отже, держава, зокрема модерний її тип, у теорії Вебера є контингентною формою розвитку політичного союзу, яка внаслідок конкурентного змагання таких союзів за владу й панування (не менш контингентного за своєю суттю) стала сьогодні домінуючою конфігурацією політичного буття людських спільнот.

Оскільки історично держави можуть приймати неоднакові контури й переслідувати відмінні економічні, соціальні та воєнні задачі, а їхні ідеологи будуть розробляти різноманітні протилежні телеології, Вебер пропонує у визначенні поняття держави зосередитися не на її меті, а на специфічному способі дії, що є константою будь-якої політичної спільноти, — застосуванні фізичної сили — й на тому, як саме держава його практикує. Звідси й з'являється класична на сьогодні експлікація поняття: «держава — це така людська спільнота, яка всередині певної області... претендує (з успіхом) на монополію легітимного фізичного насильства»⁵¹. Тобто є три умови, що роблять політичний союз державою. По-перше, усі члени політичної спільноти мають дотримуватися встановлених

⁵⁰ Перри Андерсон, *Родословная Абсолютистского Государства*, Серія «Университетская Библиотека Александра Погорельского» (Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2010), 31–32.

⁵¹ Вебер, «Политика Как Призвание и Профессия», 645.

всередині неї правил незалежно від згоди з ними або її відсутності. По-друге, всередині спільноти є професійна група агентів, задача яких застосовувати насильство з метою пильнування ладу, тобто слідкувати за дотриманням правил спільноти, зокрема утримувати монополію насильства засобами насильства. По-третє, застосування насильства є легітимним, тобто таким, що зображується як засноване на особливому праві та авторитеті і сприймається як таке більшістю членів союзу. У такий спосіб, суспільство є згуртованим у державу тоді, коли монополія на легітимне застосування насильства утримується успішно і стабільно. Саме ця функція є центральною для діяльності держави, й державою можна вважати будь-яку соціальну організацію, що її здійснює.

2.3. Поняття модерної держави

Після експлікації ідеально-типового поняття держави, що покликане схопити сутність і грецького полісу, і Римської імперії, і сучасної України, Вебер окреслює специфічні риси держави модерну. Розрізнення між модерною й домодерною державами будується навколо трьох параметрів, два з яких є специфічними структурними рисами політичних союзів, а третій — винятковим для модерну типом панування. Перший параметр — це характерний внутрішній устрій модерної держави, що відсутній у держав домодерного періоду. Домодерні суспільства є або егалітарними, як-от багато племінних спільнот, або чітко поділеними на дві частини: на тих, хто має владу, і тих, хто її не має; або на правителів і підлеглих. За Вебером, модерна держава поділена на три функціонально відмінні групи: 1) керівники або політичні лідери; 2) функціонери, адміністративні працівники, бюрократи та інші державні службовці; і 3) решта населення, якою керують. Функціональну різницю між цими групами можна виразити в такий спосіб: 1) ті, хто приймають рішення; 2) ті, хто втілюють рішення в життя; і 3) ті, хто

підкоряються владі двох попередніх груп⁵². Саме присутність середнього слою бюрократії, що була інноваційним механізмом втілення в життя суспільного раціонального ладу через ідеал служіння безособовій справі й автономність управлінського апарату від керівників із власними регламентами, регуляцією та стандартизацією, робить модерну державу такою відмінною від багатьох політичних союзів минувшини.

Другий параметр — це те, що в модерній державі члени першої і другої груп не мають прав власності чи в будь-який інший спосіб не контролюють одноосібно ресурси й інструменти, що використовуються для керування⁵³. Наприклад, у середньовічних західних суспільствах виконання деяких важливих політичних функцій було алодом феодалських вельмож. Так, коли король вирушав на війну, він скликав своїх баронів, адже кожен із них володів власним військом. Барони, як і король, мали порівняно незалежну політичну владу над своїми васалами, і часто вони володіли приватною власністю на військове обладнання, як-от, коні, вози та зброя. Барон міг розглядати судові справи й виносити вирок у власній будівлі, яку б ми зараз назвали приватною. Сьогодні адмірالی не володіють авіаносцями, що перебувають під їхнім командуванням, а суддя не володіє будівлею, у якій він або вона головує. Військова інфраструктура державної армії нікому не належить одноосібно. Прав власності на танки, вертольоти й бази не мають не тільки ті, хто ними управляє, а й ті, хто віддають накази як це треба робити. Ця інфраструктура є відособленою, тобто може контролюватися будь-якою особою, що має відповідний ордер⁵⁴. Розділення приватної власності індивідів і державного апарату управління мало історичне значення не тільки для формування модерної держави як реально

⁵² Там само. С. 648–49.

⁵³ Там само. С. 650–51.

⁵⁴ Raymond Geuss, *History and Illusion in Politics*, First Edition (Cambridge, UK ; New York: Cambridge University Press, 2001), 44–45.

існуючої сутності, а і для появи самого концепту «держави» як відособленого абстрактного локусу влади й авторитету⁵⁵.

Третій параметр, що характерний лише для модерних держав, — це апеляція до специфічного типу легітимності, яку Вебер називає легально-раціональною⁵⁶. У домодерних суспільних формах основним джерелом легітимності є харизма: індивідуальні атрибути та виняткові риси потенційних лідерів забезпечують їх правом управління, оскільки спонукають решту членів спільноти хотіти підкорюватися. Легально-раціональна форма легітимності означає, що в модерній державі проблема виправданості влади і примусу вирішується через сукупність безособових формальних правил і прийнятих норм. Якщо я, наприклад, у перший раз відправляюся в похід Карпатами з палатками та їжею на вогнищі, я буду мотивований слухати лідерку нашої групи Олесю, тому що вона випромінює природній авторитет і є, очевидно, обізнанішою за мене в питаннях, що стосуються умов існування в дикій природі. Якщо ж інша Олеся є працівником Національної поліції та в нашій взаємодії здається мені не тільки малокомпетентною, але і просто огидною людиною, то я буду мотивований слідувати її директивам через певну сукупність безособових норм і правил, що окреслюють наші стосунки в цій ситуації. Згідно з такою оптикою, населення приписує державі легітимність із тієї причини, що вона є (на думку населення) належним втіленням послідовної системи абстрактних законів, які були безсторонньо прийняті групами керівників та нейтральних адміністративних працівників. Цей специфічний для модерну тип легально-раціональної легітимності держави, який уможлиблює панування через цілісну й послідовну систему правил, диференціацій та сенсів, що поділяється більшістю, привернув особливу увагу дослідників другої половини 20-го століття. Поділяючи веберівський реалізм у оцінці значення фізичної сили і примусу, вони

⁵⁵ Див. підрозділ 1.3 нашої роботи. Skinner, “The State.”

⁵⁶ Вебер, “Политика Как Призвание и Профессия,” 646–47.

вказують на особливу властивість держави — панувати також і у символічному полі.

2.4. Неовеберіанська концептуалізація держави

До вищевикресленого веберівського визначення держави як монополії легітимного фізичного примусу заради затвердження власного ладу Майкл Манн (*Michael Mann*) додає важливе уточнення: «територіальної області, на якій утверджується монопольне й постійне право встановлення й доведення до виконання законів»⁵⁷. З огляду на це вагоме доповнення Річард Лахман (*Richard Lachmann*) пропонує уточнення й більш широке розуміння поняття держави: «Держави — це механізми для означування поняття і творення легітимності, так саме як і організації, що акумулюють ресурси для втілення в життя цих претензій на легітимність. Держави заявляють владне повноваження означувати всі права, і права кожного індивіда визначаються щодо самої держави»⁵⁸.

Що означає ця експлікація? З огляду на неї, окрім утримання монополії у сферах застосування насильства та творення права, модерні держави претендують на визначення і втілення в життя такого фрейму соціального буття, за межами якого претензії індивідів на майно, громадянські права і свободи, включно з правом на життя, перестають бути дійсними. У такий спосіб індивід існує лише в контексті правового статусу конкретної держави. Аби проілюструвати свою тезу Лахман звертається до праць Карла Шмітта (*Carl Schmitt*) і Джорджо Агамбена (*Giorgio Agamben*). Шмітт розумів державу як суверена, що приймає рішення про впровадження надзвичайного стану. Тобто модерна держава має владу встановлювати періоди надзвичайних ситуацій, коли не діють постійні закони.

⁵⁷ Майкл Манн, *Источники Социальной Власти: В 4 т. Т. 1. История Власти От Истоков До 1760 Года н.э.*, vol. 1 (Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2018), 80.

⁵⁸ Richard Lachmann, *States and Power* (Cambridge ; Malden, MA: Polity, 2010), 1.

Також вона здатна виключати певних індивідів та їхні категорії з під дії звичного правопорядку⁵⁹. Користуючись цією ідеєю Агамбен висловлює гіпотезу про те, що Третій рейх був режимом, у якому перманентно був проголошений надзвичайний стан, який давав йому змогу «легально визначати, що в цілих категорій громадян немає прав і що вони заслуговують на знищення»⁶⁰. Звертаючись до сьогодення, він вказує на те, що «війна проти тероризму», яку проголосила США, є новітньою практикою введення надзвичайного стану, що дає змогу американському уряду нехтувати правами комбатантів як військовополонених, визначених Женевськими конвенціями. Лахман зазначає, що більшість державних утворень упродовж історії в той чи інший спосіб регулярно проголошували вийнятковість свого правового ладу протягом певного періоду, аби рішучіше провадити свою політику⁶¹.

У своїй лекції 1991 року П'єр Бурдьє (*Pierre Bourdieu*) розгортає далі думку про державне фреймування та символічний вимір її влади. Він вказує на те, що державне насильство і примус не обмежуються фізичною силою. Апарат управління також формує уявлення своїх громадян про навколишній світ, нав'язуючи специфічні державні форми мислення й пізнання як універсальні. Бурдьє каже: «сила в ролі сили діє через фізичний примус, але також і через уявлення про цю силу, яке формується в тих, хто зазнає на собі її дію ... немає фізичної дії, яка в людському світі не супроводжувалася б символічною дією»⁶².

У такий спосіб, агент, що здобув монополію на застосування насильства, не тільки збирає податки та з їхньою допомогою концентрує більше засобів примусу. Така монополія також дає змогу будувати символічний лад, що забезпечував би легітимність його влади. Ця теза стосується не тільки пропаганди, наприклад, нації й патріотизму для мобілізації людей під одним державним прапором. Вона також

⁵⁹ Ibid. P. 1–2.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid.

⁶² П'єр Бурдьє, *О Государстве: Курс Лекций в Коллеж Де Франс (1989-1992)* (Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2016), 365.

говорить про повсякденне життя. Якщо, як пише Лахман, монополія держави — це виключення інших, то апарат управління володіє винятковим правом здійснювати такі символічні дії, що надають людям чи речам певний статус і ідентичність, або позбавляють їх цього. Офіційні акти реєструють права власності та стосунки; гербова печатка робить із папірця документ; а диплом свідчить про статус його власника. Символічна влада продукує цілу категорію висловлювань, що мають «офіційний» характер. Використовуючи владу закладати — свята, ритуали, розклади, назви — держава структурує повсякденне життя спільноти й сама поступово в рості в створенні нею структури. Як пише Бурдьє: «держава здатна нав'язати та прищепити в універсальний спосіб — у межах однієї адміністративно-територіальної одиниці — певний номос, тобто спільний принцип бачення й диференціації, когнітивні та ціннісні структури тотожні або подібні, які через це є підставою не тільки до логічного, а й до морального конформізму»⁶³.

Символічне панування у формі, наприклад, юридичної влади заступає насильство й полегшує утримання та відтворення ладу, забезпечуючи державу якщо не підтримкою, то щонайменше добровільним дотриманням правил.

⁶³ Пьер Бурдьє, «Дух Государства: Генезис и Структура Бюрократическою Поля,» in *Поэтика и Политика (Сборник Статей)*, Gallisium (Москва: Алтейя, 1999), 153.

РОЗДІЛ III. ГЕНЕАЛОГІЯ МОДЕРНОЇ ДЕРЖАВИ У ВИКЛАДІ ІСТОРИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

3.1. Марксизм: держава як інструмент панівного класу

Марксистська теорія держави розуміє останню як інструмент панівного класу для утримання й відтворення власного домінування в класовій боротьбі⁶⁴. Однак, капіталістична держава відрізняється від попередніх своїх форм. Якщо у феодальних політиях інфраструктура примусу належить панівному класу аристократії, яка з її допомогою переслідує власні інтереси, то капіталістична держава управляється групами, що — зазвичай, але не завжди — не належать до класу капіталістів. Марксистська думка пропонує різноманітні гіпотези, що покликані пояснити, в який спосіб капіталістичний клас здобуває й утримує контроль над некапіталістичним класом адміністративних працівників. Маркс і його послідовники також запитуються, якого рівня владу можуть здобути державні менеджери, якщо вони будуть навмисне роздмухувати класові конфлікти й ворожнечу серед класових фракцій. Наприклад, у роботі «Вісімнацять Брумера Луї Бонапарта» Маркс розглядає, як конфлікти капіталістичних фракцій та старорежимної аристократії створили для Луї Бонапарта можливість досягти достатньої автономії, щоби стати диктатором і здобути статус імператора⁶⁵. Загалом Маркс і його послідовники ставлять два типи запитань: по-перше, які групи керують державним адміністративним апаратом і чий інтереси вони переслідують; по-друге,

⁶⁴ Bob Jessop, *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods* (Oxford: M. Robertson, 1982), 12–16.

⁶⁵ Карл Маркс і Фридрих Енгельс, «Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта», в *Сочинения. Т. 8*, вип. 8, 40 вип. (Москва: Политиздат, 1957), 115–217.

у який спосіб вони здобувають і як реалізують ті повноваження та ресурси, що вони мають⁶⁶.

Класична марксистська теорія модерного державотворення концептуалізує розвиток держави як серію інфраструктурних новацій для задоволення зростаючих потреб капіталістичного класу: охорони прав власності, контролю і професійного навчання робітників, відтворення засобів виробництва й інших продуктивних сил, та надання доступу до ресурсів і ринків по всьому світу⁶⁷. Згідно з цією оптикою, державний вплив і потенціал зростають унаслідок того, що капіталістичний клас, усвідомлюючи свою потребу у впливовому апараті контролю, делегує частину своїх прямих повноважень державним менеджерам або членам свого класу, що посідають певні державні посади. Ця гіпотеза нехтує специфікою будови самого владного апарату, адже марксистки вважають, що в будь-який історичний момент, коли б капіталісти не делегували владу державі, вона буде в змозі надати необхідний контроль і ресурси для того, аби виконати поставлене завдання. Такий погляд уможлиблюється тим, що в класичному марксизмі політика інтерпретується в термінах базису-надбудови: форма державного апарату є лише відображенням наявних економічних стосунків суспільства, а його рішення, дії та стратегії, визначаються економічною необхідністю та класовою боротьбою.⁶⁸ Боб Джессоп (*Bob Jessop*) називає «інструменталістськими» теорії, що зводять природу держави до класових інтересів її політичних еліт і вказує на те, що «в жодному зі своїх варіантів інструменталізм не пропонує зв'язного й послідовного пояснення характерних рис [саме] державної влади та не дає відповідного пояснення її меж»⁶⁹.

Інструменталістська картина розвитку модерної держави об'ємно й деталізовано представлена світ-системними теоретиками, в особливості текстами

⁶⁶ Jessop, *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods*, xi–xvi.

⁶⁷ Ibid. P. 9–12.

⁶⁸ Ibid. P. 9.

⁶⁹ Ibid. P. xiv–xv.

Іммануїла Валлерстайна (*Immanuel Wallerstein*)⁷⁰ та Джованні Аррігі (*Giovanni Arrighi*)⁷¹. Як вказує Лахман ці два автори найбільш повно розгорнули відоме марксистсько-ленінське прозріння про те, що капіталісти поривалися переважити внутрішні протиріччя капіталізму, за допомогою економічної експансії, захоплюючи торгові маршрути й колонії, щоби розширити масштаби експлуатації на весь світ⁷². Згідно з Валлерстайном, світ-система почала формуватися під час кризи «довгого 16 століття» (1450 — 1640 роки)⁷³. Цю економічну й демографічну зміну парадигми через її масштаб не можна було вирішити в межах феодальних доменів та їхніми ресурсами. Капіталісти поступилися владою політичним лідерам, що були організовані в держави. Останні визнали за капіталістами їхні права власності та забезпечили торговий протекціонізм в обмін на визнання своєї верховної влади в межах певної території⁷⁴. Так, капіталісти залежали від держав у питаннях організації та протекції вирішальних політ-економічних винаходів, що дали змогу подолати кризи 16-го й наступних століть: заснування й розвиток колоній за межами Європи; рабства, що було організоване як капіталістичне підприємство; економічного націоналізму, який зробив національні уряди головними акторами в змаганні за колонії та торговельні шляхи. Кожна з цих інновацій зробила свій внесок у завоювання капіталізмом нових фінансових та технологічних рубежів, які уможливили здобуття більшого зиску. Але новації також потребували більш сталих і організованих державних апаратів, які забезпечували б надійне правове регулювання та силовий контроль, що були необхідні для підтримання цих форм капіталістичної експлуатації. Так держави

⁷⁰ Иммануил Валлерстайн, *Мир-Система Модерна. Том I. Капиталистическое Сельское Хозяйство и Истоки Европейского Мира-Экономики в XVI Веке* (Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015); Иммануил Валлерстайн, *Миросистемный Анализ: Введение* (Москва: Издательский дом “Территория будущего,” 2006).

⁷¹ Джованни Арриги, *Долгий Двадцатый Век: Деньги, Власть и Истоки Нашего Времени* (Москва: Издательский дом “Территория будущего,” 2006).

⁷² Lachmann, *States and Power*, 32.

⁷³ Валлерстайн, *Мир-Система Модерна. Том I. Капиталистическое Сельское Хозяйство и Истоки Европейского Мира-Экономики в XVI Веке*, 78.

⁷⁴ Валлерстайн, *Миросистемный Анализ: Введение*, 124–31.

поступово нарощували й укріплювали свою владу. Як ми бачимо, світ-системна теорія формування держави підтримує марксистський інструменталізм. Державний апарат — це лише один з інструментів економічного панування капіталістичного класу. Коли капіталістам потрібен сильний засіб примусу, держави набирають міць; якщо контроль треба послабити — має місце протилежна операція.

Інша гілка марксизму розглядає тему початкового утворення держави. Поява ранньомодерної держави тут зображується як результат класової боротьби в переході від феодального до капіталістичного ладу. У своїй роботі «Витоки абсолютистської держави» Перрі Андерсон (*Perry Anderson*) окреслює цю тему, аналізуючи, як за допомогою аристократії капіталістичний клас здобув владу і власність, та в який спосіб це сприяло розвитку державного апарату⁷⁵. Дослідник локалізує генезу європейських держав у кризі, що трапилася внаслідок чорної смерті 14 століття. Після цієї демографічної катастрофи феодальні лорди більше не були здатні контролювати селян на локальному рівні, результатом чого «став зсув політико-юридичного примусу вгору, у бік централізованої та мілітаризованої верхівки — абсолютистської держави»⁷⁶. Контроль, послаблений на рівні домену, почав рухатися вище й концентруватися на рівні, який ми сьогодні називаємо національним. Хоча окремі представники аристократії і сприймали абсолютизм як певне приниження, втрату статусу й честі, та намагалися чинити опір, феодал як правлячий клас, вказує Андерсон, «не міг відмовитися від досягнень абсолютизму, що виражали глибоку історичну необхідність»⁷⁷. Дослідник вважає, що це була суто прагматична позиція, адже в аристократів не було кращого вибору, який би дав їм змогу зберегти й ефективно примножити свої привілеї. Для того, аби продовжувати експлуатацію селян, аристократам потрібні були владний ресурс та юридична рамка, що їм надавала лояльність абсолютистським монархіям. Саме тому

⁷⁵ Андерсон, *Родословная Абсолютистского Государства*.

⁷⁶ Там само С. 19.

⁷⁷ Там само С. 52.

європейський аристократичний клас протягом історії частіше підтримував статус-кво, ніж розділяв революційні настрої⁷⁸.

У який спосіб локалізованим і атомізованим феодалам вдалося реорганізуватися в абсолютистські держави? Андерсон вважає, що аристократи делегували свою владу найвпливовішому лідеру, який на той момент уже мав номінальний титул короля й організував колективні силові придушення селянських бунтів⁷⁹. Формування нового політичного організму, збільшило класовий потенціал аристократії, адже колишній поодинокий феодал не міг змагатися з абсолютистською державою в об'ємі вилучених у селян ресурсів. Якийсь час ці монархії могли дати фору тільки таким неорганізованим поодиноким феодалам і до 16 століття лише деякі з цих держав розвинулися до адміністративних апаратів із великим впливом та потенціалом. Як і чому це відбувалося? Відповідь Андерсона полягає в тому, що розквіт буржуазії посилював і розвивав за собою державний апарат, хоча її процвітання було ненавмисним наслідком абсолютистських політик, які переслідували класові інтереси аристократії⁸⁰. Дослідник пише: «явний парадокс абсолютизму в Західній Європі полягав у тому, що у своїй основі він [абсолютизм] був апаратом для захисту власності та привілеїв аристократії, в той самий час засоби, через які здійснювався цей захист, були здатні *водночас* забезпечити й базові інтереси новонароджених торговельного й мануфактурного класів»⁸¹.

Там, де формувалася буржуазний клас, держава ставала сильнішою: монетизація податків і рент, торгівля державними посадами, та утворення прибуткових захищених монополій всередині й колоніальних торгових підприємств за межами своїх територій. Ці операції піднімали не тільки приватний капітал,

⁷⁸ Там само С. 53.

⁷⁹ Там само С. 40–42.

⁸⁰ Там само С. 38–39.

⁸¹ Там само С. 38.

зростали також і скарбниця монарха та його воєнний потенціал. Отже, за Андерсоном, абсолютистська держава є результатом переходу від феодальної до капіталістичної політичної економіки, проте не в тому сенсі, що влада колишнього панівного класу — аристократії — тепер концентрувалася в руках нового — буржуазії. Скоріш, абсолютистська монархія була спробою феодальної знаті захистити свої політ-економічні позиції в умовах посилення комодифікації, за яких традиційна трудова рента поступалася місцем новій грошовій ренті й економіці найманої праці. Новонароджений буржуазний клас ефективно розвивається за таких режимів, унаслідок часткового співпадіння їхніх інтересів з інтересами феодальної знаті. Буржуазія поки не отримує владні повноваження й, не зважаючи на те, що перебуває в привілейованому положенні, усе ще є підпорядкованим класом.

3.2. Воєнно-податкова теорія модерної державобудови

Чарльз Тіллі (*Charles Tilly*), автор, певно, найвідомішої на сьогодні теорії модерного державотворення, окреслив свій погляд на формування західноєвропейської держави одним влучним реченням: «війна створила державу, а держава створила війну»⁸². Що це означає? Як вказує Тіллі: «Формуванням збройних сил правитель будував сталу державну структуру. Це відбувалося через те, що армія ставала важливим елементом держави, так і тому, що її будівництво та утримання викликали появу інших допоміжних організацій: фінансових органів і бюджетних установ, забезпечення регулярного постачання ресурсів, апаратів для військового призову, податкових бюро та багато інших. Так, головне агентство з податкового збору пруської монархії виникло як генеральний віськовий комісаріат ... починаючи з

⁸² Charles Tilly, "Reflections on the History of European State-Making," in *The Formation of National States in Western Europe*, ed. Charles Tilly (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1975), 42.

990 року великі мобілізації перед війною стають головними причинами розширення та консолідації держави і створення нових форм політичних організацій»⁸³. В іншому місці Тіллі вказує на те, що майже всі європейські національні податкові системи починалися як «надзвичайні збори», призначені для фінансування конкретних воєн, які поступово трансформувалися у постійні джерела державного заробітку⁸⁴. Отже, основним засобом реалізації політичних амбіцій державних керівників було вилучення, тобто здобуття коштом підкореного населення ресурсів для побудови державного апарату, ведення війни та оборони⁸⁵. Тіллі оскаржує марксистський інструменталізм. У державних менеджерах він вбачає не агентів пануючого класу, а суб'єктів, що переслідують власні цілі, й розвиток державного апарату є наслідком їхнього успішного досягнення⁸⁶. Його теорія прояснює цікаве питання, чому майже з «200 держав, потенційних держав, невеликих держав і державоподібних утворень», що існували в 1490 році, політії Європи до 1990 року консолідувалися у «25–28 держав»⁸⁷. У такий спосіб Тіллі також переформулює вищевказану марксистську проблему того, як влада феодалських лордів перейшла до держав, у проблему того, як безліч дрібних політій консолідувалися в кілька великих.

Ми можемо отримати схему, що пояснює цей процес, редукуючи комплексну історично-соціологічну розвідку Тіллі. Протодержави перебувають у стані перманентної війни одна з одною. Війна — це недешева справа, що потребує систематичного й безперервного процесу вилучення ресурсів. Для держав, що перемагають у цій боротьбі та збільшують свої території, процес вилучення ресурсів починає потребувати більшого державного апарату. Збільшений

⁸³ Чарльз Тіллі, *Принуждение, Капитал и Европейские Государства. 990–1992 Гг.*, Серия “Университетская Библиотека Александра Погорельского” (Москва: Издательский дом “Территория будущего,” 2009), 114.

⁸⁴ Tilly, “Reflections on the History of European State-Making,” 42.

⁸⁵ Тіллі, *Принуждение, Капитал и Европейские Государства. 990–1992 Гг.*, 147.

⁸⁶ Чарльз Тіллі, “Война и строительство государства как организованная преступность,” Commons, accessed May 28, 2021, <https://commons.com.ua/uk/vojna-i-stroitelstvo-gosudarstva-kak-organizovannaya-prestupnost/>.

⁸⁷ Тіллі, *Принуждение, Капитал и Европейские Государства. 990–1992 Гг.*, 77–78.

державний апарат зі свого боку потребує ще більше ресурсів, включно з вищими податковими надходженнями. Так, зростання держави є дворівневим процесом: успішна воєнна політика розширює об'єм владного апарату, необхідного для адміністрування нових територій; збільшений владний апарат підживлює воєнні амбіції, адже потребує нових ресурсів для свого функціонування.

Як розвиток владного апарату виглядає на рівні соціальних акторів і груп? Ініціаторами зміцнення держав були не капіталісти, а державні керівники. Деякі європейські монархи ранньомодерного періоду мали удачу подолати своїх конкурентів і поглинути їхні території. Там вони наділяли порівняно автономні регіональні влади повноваженнями від імені центрального уряду збирати податки, вербувати воїнів, чинити суди й утримувати правовий лад⁸⁸. Успішні керівники вели справи й укладали угоди так, щоби на їхньому боці концентрувалося 1) більше капіталу, на який купувалася зброя, оплачувалися найманці й державні адміністратори; та 2) більше засобів примусу, переважно озброєних людей. Успіх правителів частково залежав від їхньої політичної здатності укладати корисні альянси та здобувати підтримку заможних і впливових підданих, але, вказує Тіллі, визначальний вплив мав той ступінь концентрації капіталу й фізичного примусу, який правителі були здатні утримувати й застосовувати на підконтрольних територіях і який був відмінний у різних державах Європи⁸⁹. Спершу перевагу мали багатші капіталом політії: мобілізовані й озброєні найманці були ефективніші за купку регіональних баронів. Проте, в 16 столітті воєнна ескалація та утворення системи європейських держав потребували від монархів можливості оперувати регулярними арміями, що результувалося в перемогу тих держав, які тією чи іншою мірою поєднували «такі чинники: чимала кількість сільського населення, капіталісти й порівняно прибуткова економіка»⁹⁰. Внаслідок цього домінування

⁸⁸ Там само С. 53–54.

⁸⁹ Тіллі, «Война и строительство государства как организованная преступность.»

⁹⁰ Тіллі, *Принуждение, Капитал и Европейские Государства. 990–1992 Гз.*, 41.

перейшло до держав, що ефективно сполучали капітал із примусом, зокрема до Франції та Британії.

Річард Лахман влучно вказує на те, що воєнно-податкова теорія державотворення, запропонована Тіллі, зображує процес формування модерної держави як ефект колії: колись почавши рух своїми особливими траєкторіями, держави не звертають із них, навіть під впливом подальших контингентних подій⁹¹. Початкові угоди, укладені між правителями й могутніми підданими, що контролювали капітал або засоби примусу, визначили організаційну будову кожної держави та її кінцевий успіх в операціях перемог і поглинань конкурентів, чи придушення податкових страйків і повстань населення. Подібною логікою колії дотримуються й інші дослідники, що працюють у межах воєнно-податкової моделі, хоча вони дещо інакше розставляють акценти та виділяють ключові чинники державотворення. Томас Ертман (*Thomas Ertman*), наприклад, розрізняє ранньомодерні держави за двома параметрами: 1) їхній абсолютистський або конституційний політичний режим та 2) їхня патримоніальна або бюрократична управлінська структура. Він формулює гіпотезу, згідно з якою типологія держави визначається періодом, у який вона почала вперше приймати участь у геополітичній конкуренції. Тобто час вступу політії у європейські війни має вирішальне значення для її подальшого розвитку⁹². Теза Ертмана перегукується з думкою Валлерстайна про те, що характер модерних держав та їхня унікальна класова будова формуються в момент їхньої інкорпорації у світо-систему⁹³. Тіллі ж акцентує увагу на тому, наскільки повільно та з якими перешкодами держави засновували бюрократії, які мали функціонувати оминаючи суспільні стани, корпорації, володарів посад для продажу, автономні міста та інших привілейованих посередників між правителями

⁹¹ Lachmann, *States and Power*, 37–38.

⁹² Цит. за Ariel Zellman, “Review: Thomas Ertman’s Birth of the Leviathan,” *Ariel Zellman* (blog), December 5, 2007, <https://arielzellman.wordpress.com/2007/12/05/review-thomas-ertmans-birth-of-the-leviathan/>; Lachmann, *States and Power*, 38.

⁹³ Валлерстайн, *Миротемный Анализ: Введение*, 87–117.

й підданими. Навіть коли держави здобули організаційний бюрократичний потенціал, що уможливив безпосередню працю з населенням, їхня внутрішня адміністративна структура все ще мала характер тої первісної суміші капіталу і примусу та тих політичних угод, що віщували їхню появу⁹⁴.

Отже, зосереджуючись на ресурсах і політичних альянсах, Тіллі намагається дати відповідь на два питання: 1) які групи ініціювали державотворчі процеси; та 2) у який спосіб вони концентрували й утримували владу для цього. Його актори — це правителі, що переслідуючи власні інтереси захоплювали території та владу, керуючись принципом «розділяй і володарюй». Кооптуючи впливові еліти до складу своїх альянсів, вони отримували від них людей і ресурси, що використовувалися у воєнній конкуренції з іншими правителями. Провадити цю конкуренцію успішніше та розширити владу через завоювання, державам допомагала поява нових військових технологій. Наприклад, розвиток більш потужної артилерії, що була здатна ламати стіни замків, позбавляючи феодалів можливості чинити опір монаршим силам. Або поява вогнепальної зброї, що сприяла втраті лицарської кінноти свого воєнного потенціалу. У такий спосіб воєнно-податкова теорія пояснює формування та укрупнення модерної держави тим, що в руках успішних монархів концентрувалося все більше фіскальних ресурсів та воєнної влади. Накопичуючи капітал та засоби примусу, монархи загрожували один одному, що змушувало їх винаходити нові організаційні заходи, які б збільшували їхні шанси на довгострокове виживання. Ретроспективно ми називаємо ці заходи державобудовою.

3.3. Теорія чотирьох джерел влади Майкла Манна

⁹⁴ Тіллі, *Принуждение, Капитал и Европейские Государства. 990–1992 Гг.*, 47–58.

Вищеокреслені теорії концептуалізують владу як розмінний ресурс: маючи гроші, можна наймати військо, а маючи військо можна збирати податки. Обіймаючи політичну посаду, можна контролювати селян і робітників, а контроль над землею та працею можна конвертувати в урядове крісло. Насправді, в історичних розділах оглянутих нами праць автори не приховують, що колообіг грошей, воєнної потужності й державних посад циркулює не зовсім стабільно. Влада, здобута в боротьбі в одному полі, не завжди легко конвертується у владу, за яку борються в іншому полі. Підвладні, що слухають або підкоряються наказам лідера в одній сфері, можуть ігнорувати його приписи в іншій. Порівнюючи держави з потужним апаратом примусу й держави з великими капіталами, Тіллі артикулює саме цю відмінність різних форм влади, аби пояснити, чому перший час у війнах перемагають найбагатші, а згодом — ті держави, що були здатні побудувати сталі й могутні армії⁹⁵. Теорія чотирьох джерел влади Майкла Манна (*Michael Mann*) покликана концептуалізувати цю відмінність владних форм. Він вказує на те, що «суспільства не є унітарними», але, навпаки, складаються з «безлічі владних мереж, що накладаються одна на одну й перетинаються між собою... загальне пояснення суспільств, їхньої структури та історії може бути сформульоване в термінах того, що я буду називати чотирма джерелами соціальної влади: ідеологічними, економічними, воєнними та політичними стосунками»⁹⁶.

Простежуючи перипетії влади від Стародавньої Месопотамії до початку 20-го століття, Манн конструє пояснення того, як політичні правителі інституціоналізували свою владу та в який спосіб вони взаємодіяли з іншими носіями влади, джерела влади яких розташовувалися в інших місцях та у відмінних комбінаціях поєднували в собі різні об'єми ідеологічної легітимності, виробничих ресурсів, збройної сили та адміністративної організації.

⁹⁵ Див. підрозділ 3.2. нашої роботи. Тіллі, *Принуждение, Капитал и Европейские Государства. 990–1992 Гг.*

⁹⁶ Манн, *Источники Социальной Власти: В 4 т. Т. 1. История Власти От Истоков До 1760 Года н.э.*, 1:29–30.

Головна концептуальна інновація, яку пропонує Манн, — це теза про те, що соціальні зміни з'являються та відбуваються в «*проміжках*» між інститутами, що володіють владними ресурсами і провадять їхню організацію⁹⁷. Зміни в розподілі одного типу влади також впливають на функціонування трьох інших. Тобто коли одному носію влади певного типу, вдається кооптувати або захопити владні ресурси інших, змінюється характер цілого суспільства. Наприклад, X-носії влади можуть помітити, що певні трансфери влади, які відбувалися в Y-носіїв влади і в яких X-носії влади не приймали участі, почали в певний момент обмежувати їхнє звичне панування над підлеглими або їхню здатність провадити владу на певній території.

У прикінцевих розділах першого тому «Джерел соціальної влади» Манн застосовує цю загальну гіпотезу для того, аби прослідкувати процес формування європейських держав⁹⁸. Він окреслює характер децентралізації політичної, економічної та воєнної влад у середньовічній Європі серед феодалських манорів та на територіях, де панували монархічні сановники. Католицьку церкву Манн виділяє як носительку ідеологічного типу влади, вплив якої в цій сфері охоплював довгий час усю Західну Європу. Він прослідковує зростання фінансових надходжень та воєнного потенціалу Англії, окреслюючи ці процеси в якості архетипів реорганізації влади в ранньомодерній Європі. Політії з меншою територіальною централізацією були не здатні мобілізувати силу, необхідну для оборони себе від нових збільшених і централізованих держав подібних Англії чи французькій монархії. Манн, як і Тіллі, вважає, що головними засобами державоутворення були зростаюча монарша скарбниця та воєнна міць, що купувалася за її кошт. Як і Андерсон, Манн вказує на те, що аристократам довелося пристати до зростаючих держав ціною їхньої політичної та воєнної влади, щоби зберегти та згодом примножити свою економічну владу панування над селянами.

⁹⁷ Там само С. 49–51.

⁹⁸ Там само С. 588–630.

Те, що ми знайдемо нового в Манна, і що не має в Тіллі й Андерсона, — це пояснення, чому держави розвивалися в напрямі парламентаризму або абсолютизму.⁹⁹ Манн розгортає думку про те, що деполітизація аристократів сприяла здобуттю капіталістами державного захисту їхніх прав власності, що зі свого боку посилювало капіталістичний розвиток. Там, де аристократія слабшала, новонароджена буржуазія міцніла, і монархи в союзі з останньою будували конституційний режим, надаючи капіталістам парламентарне представництво в обмін на збільшені податкові надходження. На територіях, де не відбулося достатньої деполітизації аристократії, монархи тяжіли до абсолютистської централізації, обдаровуючи привілеями наближені корпоративні формування з метою порушити вплив могутніх земельних магнатів.

⁹⁹ Там само С. 665–75.

ВИСНОВКИ

Нагадаймо, що відповідно до *мети* нашої роботи ми мали окреслити, як реалістична традиція концептуалізує державу, та, використовуючи цю оптику, прослідкувати ранньомодерні й модерні процеси державобудови в інтелектуальному, політичному, й економічному полях.

У такий спосіб, у *першому розділі* ми окреслили ранньомодерний розвиток поняття *state*. Ми продемонстрували, що це слово увібрало в себе конотації латинського *status* та його італійського аналогу *lo stato*, що позначали недиференційовану цілість особистого статусу державця, *status regis*, і політ-економічного положення його домену, *status reipublicae*. Республіканська політична думка розрізнила ці два аспекти: *lo stato* в сенсі *status regis* розумілося як покликання або посада правителя; а *lo stato* в сенсі *status reipublicae* арикулювали як оптимальний лад республіки, що забезпечувався насамперед її законами, а не особистою величчю правителя. Пізніше абсолютистська реакція розітнула саме поняття *respublica* або *res publica* на дві частини: *res gubernans*, що можна перекласти як «річ, що править», «справа управління», тобто апарат контролю; й *publica*. Аби виразити владу, що стає незалежною як від тіл тих індивідів, що надали їй вищий авторитет, так і від тіла правителя, Томас Гоббс використав слово *state*, яке найкраще підходило для цієї мети, адже не мало конотацій народного управління, які мало слово *commonwealth*, і не відсилало до режиму особистого правління, як це було у випадку зі словом *sovereignty*, що означало панування феодального лорда. Так з'явилася загальновідома сьогодні тріада *rex — res gubernans — publica*.

У *другому розділі* ми розглянули веберівську теорію держави: поняття політичного союзу і його еволюції, поняття держави, веберівську концептуалізацію модерної держави та доповнене й розширене розуміння держави його

послідовниками. Політичний союз розуміється Вебером як соціальна група, в якій виокремлюється індивід або їхня сукупність, що володіють засобами застосування фізичної сили задля управління іншими членами групи й утримання передбачуваного ладу і правил на певній території. Характерний для політичного союзу спосіб дії — це застосування фізичної сили для організованого панування. Політичний союз проходить три стадії розвитку: 1) стан постійного взаємограбунку та безконтрольного насилля; 2) поява територіальних монополій з обмеженим застосуванням насильства та поступовим набуттям ними статусу легітимності; 3) додавання до ролі апарату примусу ролі інституту захисту широкого кола громадянських прав членів союзу. Державою є політичний союз, який задовольняє три умови: 1) усі члени політичної спільноти дотримуються встановлених всередині неї правил, незалежно від власного бажання; 2) всередині спільноти є професійна група агентів, задача яких застосовувати насильство з метою пильнування ладу; 3) застосування насильства є легітимним. Модерну державу Вебер визначає за трьома параметрами: 1) модерна держава поділена на три функціонально відмінні групи керівників або політичних лідерів, державних службовців і решту населення, якою керують; 2) члени першої і другої груп не мають прав власності чи в будь-який інший спосіб не контролюють одноосібно ресурси й інструменти, що використовуються для керування; 3) апеляція до специфічного типу легітимності, яку Вебер називає легально-раціональною. Неовеберіанська концептуалізація держави полягає в особливому акценті на символічному вимірі панування держави, одночасно визнаючи важливість фізичної сили і примусу для встановлення політичної влади. Символічний вимір панування П'єр Бурдьє визначає як здатність держави нав'язувати концептуальні категорії, через які населення має її мислити.

В третьому розділі нашої роботи ми окреслили історично-соціологічні теорії генези модерної держави: марксистську, воєнно-податкову модель та теорію соціальної влади Майкла Манна. Марксистська теорія держави розуміє останню як інструмент панівного класу для утримання й відтворення власного домінування в

класовій боротьбі. Її світ-системні представники — Іммануїл Валлерстайн та Джованні Аррігі — вбачають джерела політичної влади в економічній експансії капіталістичного класу, який потребував організаційних новацій для охорони своїх прав власності, монополій, колоніальних підприємств та рабства. Організаційні новації засобів примусу, ініційовані капіталістами, Валлерстайн і Аррігі називають державобудовою. Представник іншої гілки марксизму Перрі Андерсон пропонує розглянути генеалогію абсолютистської держави. Вона, на його думку, є результатом переходу від феодальної до капіталістичної політичної економіки, проте не в тому сенсі, що влада колишнього панівного класу — аристократії — тепер концентрувалася в руках нового — буржуазії. Скоріш, абсолютистська монархія була спробою феодальної знаті захистити свої політ-економічні позиції в умовах посилення комодифікації, за яких традиційна трудова рента поступалася місцем новій грошовій ренті й економіці найманої праці. Новонароджений буржуазний клас ефективно розвивався за умов абсолютистської держави, унаслідок часткового співпадіння його інтересів з інтересами феодальної знаті. Воєнно-податкова теорія пояснює формування та укрупнення модерної держави тим, що в руках успішних монархів концентрувалося все більше фіскальних ресурсів та воєнної влади. Накопичуючи капітал та засоби примусу, монархи загрожували один одному, що змушувало їх винаходити нові організаційні заходи, які б збільшували їхні шанси на довгострокове виживання. Ретроспективно ми називаємо ці заходи державобудовою. Згідно з теорією Майкла Манна є чотири форми влади: ідеологічна, економічна, воєнна та політична. Манн, як і Тіллі, вважає, що головними засобами державоутворення були зростаюча монарша скарбниця та воєнна міць, що купувалася за її кошт.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Anter, Andreas. *Max Weber's Theory of the Modern State: Origins, Structure and Significance*. Palgrave Macmillan, 2014.
<http://www.vlebooks.com/vleweb/product/openreader?id=none&isbn=9781137364906>.
2. Ball, Terence, James Farr, and Russell L. Hanson, eds. *Political Innovation and Conceptual Change*. Ideas in Context. Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 1989.
3. Geuss, Raymond. *History and Illusion in Politics*. First Edition. Cambridge, UK ; New York: Cambridge University Press, 2001.
4. Hall, Stuart, and Bram Gieben, eds. *Formations of Modernity*. Reprinted. Understanding Modern Societies 1. Cambridge: Polity Press, 2011.
5. Jessop, Bob. *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods*. Oxford: M. Robertson, 1982.
6. Jessop, Bob. *The State: Past, Present, Future*. Malden, MA: Polity Press, 2016.
7. Lachmann, Richard. *States and Power*. Cambridge ; Malden, MA: Polity, 2010.
8. Lachmann, Richard. *What Is Historical Sociology?* Cambridge: Polity Press, 2013.
9. Mann, Michael. *The Sources of Social Power*. v. 2. *The Rise of Classes and Nation-States, 1760–1914*. Vol. 2. 4 vols. New York: Cambridge University Press, 2012.
10. Mann, Michael. *The Sources of Social Power*. v. 3. *Global Empires and Revolution, 1890–1945*. Vol. 3. 4 vols. New York: Cambridge University Press, 2012.

11. Mann, Michael. *The Sources of Social Power. v. 4. Globalizations, 1945–2011*. New York: Cambridge University Press, 2012.
12. Nelson, Brian R. *The Making of the Modern State: A Theoretical Evolution*. New York: Palgrave Macmillan, 2006.
13. Pierson, Christopher. *The Modern State*. Abingdon: Routledge, 2004.
14. Sharma, Aradhana, and Akhil Gupta, eds. *The Anthropology of the State: A Reader*. Blackwell Readers in Anthropology 9. Malden, MA ; Oxford: Blackwell Pub, 2006.
15. Skinner, Quentin. “The State.” In *Political Innovation and Conceptual Change*, edited by Terence Ball, James Farr, and Russell L. Hanson, 90–132. Ideas in Context. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
16. Tilly, Charles. “Reflections on the History of European State-Making.” In *The Formation of National States in Western Europe*, edited by Charles Tilly, 3–83. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1975.
17. Vincent, Andrew. *Theories of the State*. Oxford, UK: Basil Blackwell, 1987.
18. Zellman, Ariel. “Review: Thomas Ertman’s Birth of the Leviathan.” *Ariel Zellman* (blog), December 5, 2007.
<https://arielzellman.wordpress.com/2007/12/05/review-thomas-ertmans-birth-of-the-leviathan/>.
19. Андерсон, Перри. *Родословная Абсолютистского Государства*. Серия “Университетская Библиотека Александра Погорельского.” Москва: Издательский дом “Территория будущего,” 2010.
20. Арриги, Джованни. *Долгий Двадцатый Век: Деньги, Власть и Истоки Нашего Времени*. Москва: Издательский дом “Территория будущего,” 2006.

21. Бурдьё, Пьер. “Дух Государства: Генезис и Структура Бюрократического Поля.” In *Поэтика и Политика (Сборник Статей)*, 125–66. Gallicinium. Москва: Алтейя, 1999.
22. Бурдьё, Пьер. *О Государстве: Курс Лекций в Коллеж Де Франс (1989-1992)*. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2016.
23. Бурдьё, П’ер, and Лоїк Вакан. *Рефлексивна Соціологія. Частина 2: Чиказький Воркшоп*. Київ: Медуза, 2015.
24. Валлерстайн, Иммануил. *Миросистемный Анализ: Введение*. Москва: Издательский дом “Территория будущего,” 2006.
25. Валлерстайн, Иммануил. *Мир-Система Модерна. Том I. Капиталистическое Сельское Хозяйство и Истоки Европейского Мира-Экономики в XVI Веке*. Москва: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015.
26. Вебер, Макс. “Политика Как Призвание и Профессия.” In *Избранные Произведения*, 644–706. Москва: Прогресс, 1990.
27. Вебер, Макс. *Соціологія. Загальноісторичні Аналізи. Політика*. Київ: Основи, 1998.
28. Вебер, Макс. *Хозяйство и Общество: Очерки Понимающей Социологии. Т. I. Социология. Vol. 1. 4 vols*. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2016.
29. Вебер, Макс. *Хозяйство и Общество: Очерки Понимающей Социологии. Т. II. Общности. Vol. 2. 4 vols*. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2017.
30. Волков, Вадим. *Государство, Или Цена Порядка*. СПб: Издательство

- Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2018.
31. Гоббс, Томас. *Левіафан*. Київ: Дух і Літера, 2000.
32. Дзоло, Данило. *Демократия и сложность: реалистический подход*. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2010.
33. Манн, Майкл. “Автономная Власть Государства: Истоки, Механизмы и Результаты.” *Неприкосновенный Запас*, no. 2 (2018): 3–33.
34. Манн, Майкл. *Источники Социальной Власти: В 4 т. Т. 1. История Власти От Истоков До 1760 Года н.э. Vol. 1. 4 vols*. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2018.
35. Маркс, Карл, і Фридрих Энгельс. «Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта». В *Сочинения. Т. 8*, 8:115–217. Москва: Политиздат, 1957.
36. Ницше, Фридрих. “К Генеалогии Морали.” In *Полное Собрание Сочинений: В 13 Томах. Т. 5: По Ту Сторону Добра и Зла. К Генеалогии Морали. Случай «Вагнер».*, 5:480. Москва: Культурная революция, 2012.
37. Гилли, Чарльз. “Война и строительство государства как организованная преступность.” Commons. Accessed May 28, 2021.
<https://commons.com.ua/uk/vojna-i-stroitelstvo-gosudarstva-kak-organizovannaya-prestupnost/>.
38. Гилли, Чарльз. *Принуждение, Капитал и Европейские Государства. 990–1992 Гг.* Серия “Университетская Библиотека Александра Погорельского.” Москва: Издательский дом “Территория будущего,” 2009.
39. Фуко, Мишель. “Ницше, Генеалогия, История.” In *Ницше и Современная Западная Мысль: Сборник Статей*, edited by В. Каплун. СПб: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2003.

40. Хархордин, Олег, ed. *Понятие Государства в Четырех Языках: Сборник Статей*. Москва: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2002.
41. “Що Таке Держава - Великий Тлумачний Словник (ВТС) Сучасної Української Мови - Словники - Словопедія.” Accessed May 29, 2021. <http://slovopedia.org.ua/93/53396/859224.html>.